

UNIŠTAVANJE HISTORIJSKIH, KULTURNIH I VJERSKIH OBJEKATA ISLAMSKE ARHITEKTURE U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU AGRESIJE 1992-1995.¹

Dr. Rasim MURATOVIĆ

Sažetak

U zločinačkom pohodu na suverenu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu, u periodu od 1992. do 1995. godine, nisu pošteđeni čak ni najvrijedniji objekti islamske arhitekture nulte kategorije. Ukupno je srušeno 1.437 objekata islamske arhitekture, od toga 1.114 džamija. 614 džamija je srušeno do temelja, 307 džamija je oštećeno. Srušeno je 218 mesdžida, 69 mekteba i 37 turbeta. U slučajevima uništavanja objekata islamske arhitekture radilo se o sistematskom, planiranom i organizovanom uništavanju. Cilj je bio, između ostalog, uništenje bosanskog multietničkog i multikulturnog društva, a u konkretnom slučaju njegovih znakova.

¹ Izlaganje na Osmoj Bijenalnoj Međunarodnoj Konferenciji pod naslovom: Novo lice genocida u 21. stoljeću, koja je održana na George Masom University, Arlington, Virginia, USA, od 07. do 10 juna 2009. godine. Sastavni dio ovog izlaganja je kratki film i slajdovi vezani za ovu temu.

U zločinačkom pohodu na suverenu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu, u periodu od 1992. do 1995. godine, nisu pošteđeni čak ni najvrijedniji objekti islamske arhitekture nulte kategorije, kakvi su Gazi Husrev-begova džamija, u Sarajevu (izgrađena 1532. godine), Careva džamija, u Sarajevu (izgrađena (1565. godine), Ferhadija džamija, u Banja Luci (izgrađena 1579. godine), Arnaudija džamija, u Banja Luci (izgrađena 1595. godine), Emin Turhan-begova džamija, u Ustikolini (izgrađena 1448. godine) itd.

Ukupno je srušeno 1. 437 objekata islamske arhitekture, od toga 1.114 džamija. 614 džamija je srušeno do temelja, 307 džamija je oštećeno. Srušeno je 218 mesdžida, 69 mekteba i 37 turbeta.¹

Radi naučne istine neophodno je reći da je i od strane pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine bilo slučajeva uništavanja objekata kršćanske kulture. Ali to su bili pojedinačni slučajevi na nivou incidenta, a i ukupne brojke su neuporedive.

U slučajevima uništavanja objekata islamske arhitekture radilo se o sistematskom, planiranom i organizovanom uništavanju. Cilj je bio, između ostalog, uništenje bosanskog multietničkog i multikulturnog društva, a u konkretnom slučaju njegovih znakova.² Najpovoljniji uvjeti za izvršenje genocida su specijalna, vanredna, paralizovana stanja u društvu, u periodima promjena ekonomskih i političkih sistema kao što je bio slom komunizma u Jugoslaviji. Paraliza društva je startni signal za aktualizaciju planova za određena „konačna rješenja“.

„Genocid nad Bošnjacima 1992-1995., ponovljen je po gotovo istom scenariju genocida izvršenog nad njima u periodu 1941-1945. U ciframa to izgleda ovako: najmanje 140.000 ubijenih, poginuli ili nestalih. Tom broju treba se dodati i brojka od 1.030.000 protjeranih koji su uspjeli izmaći smrti i koji su živi razbacani u gotovo svim zemljama svijeta, zatim 157.000 izgubljenih lica usljed poremećaja u prirodnom priraštaju, oko 20.000 silovanih žena, onda je ogromna cifra onih koji su „naročito obrađeni“.“³

Genocid nad Bošnjacima, sa sociološkog aspekta, je društvena pojava u kojoj se u ljudskoj historiji našlo takvo rješenje, u središtu civilizovanog svijeta, da se registruju, markiraju, izoliraju, ponize, siluju, sakupe, transportuju i ubiju žene, djeca i ljudi samo zato što su pripadali određenoj etničkoj grupi, religiji, naciji, kulturi. Genocid nad Bošnjacima je bio slom savremenosti, a ne proizvod savremenosti.

U prošlom stoljeću tri glavna mita sakupljena su u jednu religioznu mitologiju, takozvani kršćanski slavizam, a konvertiranje Bošnjaka u islam dobilo je karakter rasne izdaje. Srž kršćanskog slavizma je da su Slaveni porijeklom kršćani i da je svako prelaženje na islam izdaja slavenske rase. Bošnjaci koji su muslimani i čija je vjera islam, optuženi su od velikosrpske i velikohrvatske propagande za tri stvari: 1. da su potomci strane i užasne vladavine (Osmanske imperije, odnosno da su Turci); 2. da su ubili „srpskog Isusa Krista“ (kneza Lazara); 3. da su prelazeći na islam izdali slavensku rasu i prihvatili azijsku, islamsku, tursku, ne-slavensku rasu. Ove osnovne postavke srpske nacionalističke mitologije mobilizovale su, sa 600 godina zakašnjenja, 80-ih godina prošlog stoljeća milione Srba za osvetu Kosova i njihove 600 godina duge patnje pod Osmanskom imperijom. Tako je genocid koji je izvršen u Bosni i Hercegovini našao legitimitet. Poruka je bila nedvosmislena: Žrtva zaslužuje smrt, jer je nekada davno bila egzekutor. Ali, „to što se dogodilo u Bosni od 1992. do 1995. godine nije bio klasični rat. To je bio genocid. Planirani etničko-religiozni i seksualni genocid.“⁴

Mnogi teoretičari tvrde da korijen zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini leži u zloupotrebi i politizaciji religije i nacionalne različitosti. Srpska pravoslavna crkva se pojavila kao jedan od osnovnih instrumenata

1 Šire o ovome vidjeti: Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*, El Kalem, Sarajevo, 1999 i Kemal Zukić, *Slike zločina – Rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini*, privatno izdanje 1998.

2 Šire o uništavanju bosanskog multikulturnog i multietničkog društva vidjeti: Doubt, Keith, *Sociologija nakon Bosne*, Baybook, Sarajevo, 2003.

3 Smail Čekić, "Proces stoljeća – Tužba Republike Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore", Oslobođenje, Sarajevo, 13. 05. 2006, str. 8, i Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje* – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2004.

4 Arne Johan Vetlesen, "Ondskap i Bosnia", Norsk filosofisk tidsskrift, Årg, 32, nr. 1-2, Oslo, 1997

pragmatičnih ciljeva srpskog državnog vodstva. Ona je velikosrpskom programu stalno pružala podršku.

Krajem 1988. i početkom 1989. godine, mošti kneza Lazara, srpskog vladara ubijenog na Kosovu polju 1389. godine, nošene su po svim krajevima bivše Jugoslavije. Održana su bezbrojna opijela pored jama, iz kojih su speleološke ekipe vadile kosti „srpskih žrtava“ iz Drugog svjetskog rata. Bio je to sračunat potez vrhova te crkve i srbijanskih vlasti u cilju radikalizacije srpskog javnog mnijenja, a radi izvođenja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Predstava o Bošnjacima muslimanima kao „ubicama Isusa Krista“ ima dugu historiju u srpskom mitu u kojem srpski nacionalizam nalazi svoje izvorište i utočište. Ali kako može religija, koja se pojavila šest stotina godina poslije Isusove smrti, biti optužena da je odgovorna za Isusovu smrt? Odgovor se može naći u u centralnom događaju iz kosovskog mita. Godine 1389. srpska vojska predvođena knezom Lazarom doživjela je poraz na Kosovu polju od osmanske vojske predvođenom sultanom Muratom. U toj mitom obavijenoj bici ubijeni su i knez Lazar i sultan Murat. Srpska mitologija napravila je od Lazarove smrti kraj srpskoj nezavisnosti i označila početak pet stotina godina srpskog ropstva pod osmanskom vlašću.

Početak 1990-ih Srpska Akademija Nauka i Umetnosti i srpski naučnici i književnici „proizveli“ su kneza Lazara u figuru srpskog privatnog Isusa Krista. Vuk Branković koji je izdao srpske planove Osmanlijama je Kristov ubica, kao izdajnik Juda. U nacionalnom mitu Vuk Branković predstavlja Slavene – Bošnjake koji su konvertirali u islam za vrijeme Osmanlija. Lazarova smrt bila je smrt srpske nacije. Lazarovo uskrsnuće 1990-ih godina (u vidu nošenja njegovih moštiju) od mjesta do mjesta, značilo je „oslobođenje Srbije i srpske nacije“. Ali da bi se to „oslobođenje“ desilo, morale su Lazarove ubice biti „očišćene“. Srpski nacionalisti i izvođači „etničkog čišćenja“ – genocida, pokazali su na Bošnjake muslimane kao glavni cilj. Šta znači musliman u ovom slučaju? Odgovor je da odgovor nije jednostavan. Ali srpski nacionalisti učinili su to potpuno jednostavnim. Oni su protisnuli jednu heterogenu grupu ljudi sastavljenu od muslimana vjernika, muslimana religiozno nezainteresovanih, muslimana ateista, u jednu vještački homogenu grupu „muslimani u Bosni i Hercegovini“. Zato je primamljivo tvrditi da je religija vještački ili nasilno korištena kao jednostavan kriterij u definisanju „muslimanskog“ identiteta. Dakle, religija se razlikuje od rase, ili nacionalne pripadnosti, mada ni religiozno poimanje rase nije isključeno.

U realnosti je srpska nacionalistička definicija „musliman“ više samovoljno sastavljena. Prvo, tu rasa igra jednu ulogu. Srpski nacionalisti nazivaju žrtve „slavenske muslimane“ muslimanima Turcima, azijatima, zbog čega su oni religiozni i rasni strani element u kršćanskoj Evropi. „A Srbi su od Kosovske bitke do danas predziđe hrišćanstva. Na Kosovu su se 1389. sukobili krst i polumjesec, osmanlijski car i srpski knez, hrišćanska Evropa i islamska Azija“, kako to tvrdi srpska ideologija i propaganda. Individualne žrtve ovdje se ne razmatraju niti se broje. Individua ili persona sa svim svojim osobenostima ovdje nije u fokusu. U fokusu je rasa. Nacističko poimanje rase je, na primjer, čisto biološke prirode. U genocidu nad Bošnjacima imamo religiozno poimanje slavenske rase Bošnjaka muslimana i njihovo konvertiranje u islam kao „azijatsku“ religiju. Pripisivanje historijske odgovornosti današnjim Bošnjacima muslimanima za historijski tok i događaje od prije 600 godina svakako je apsurd i paradoks. Evropski pristup genocidu nad Bošnjacima nije bio samo moralni fijasko nad principom tolerancije nad onima što se razlikuju. Evropski pristup učestvovao je u onemogućavanju bosanskohercegovačke vlade da zadrži postojeću multikulturnu, multietničku, multireligioznu državu. U julu mjesecu 1993. godine upozorili su lord

Owen i Stoltenberg predsjednika Izetbegovića da, ukoliko ne prihvati plan podjele Bosne i Hercegovine, snage Ujedinjenih Nacija će se povući iz Bosne. Praktično, značilo je to pristati na etničku podjelu zemlje izvršenu genocidom. „Podjela zemlje je jedini realan put do mira“, izjavio je lord Owen, na šta su Srbi vrlo brzo pristali. Međutim, Bosanci, uprkos našoj velikoj strpljivosti, nastavljaju sa nekim svojim multietničkim društvom“, dodao je Owen.

Što se tiče Bošnjaka, njihova je sudbina na ovom planu vezana za islam i muslimane, jedine odrednice koje se uvažavaju u razumijevanju njihovog mjesta i uloge na ovom svijetu. Njihove komšije i susjedi uglavnom preuzimaju stereotipske slike o muslimanima koje se produciraju u Evropi sa dobro poznatom namjerom. U takvim predodžbama muslimani su nešto čudno i nepoznato i veoma opasno. Oni su primitivni i zaostali, fundamentalisti, džihad-ratnici i teroristi koji uvijek počinju sa novim konfliktima.

Srednjovjekovne slike iz kolonijalnog vremena o muslimanskim zemljama i krajevima u kojima žive muslimani kao oazama punim fontana, bistrih rijeka, aromatičnih začina, slatkog voća i čarobno lijepih žena iz *Hiljadu i jedne noći*, zamijenjene su slikama siromaštva i bijede, prljavštine, šverca drogom i oružjem, obespravljenosti žena i djece koja ne vide svoju budućnost. U tom kontekstu treba posmatrati i odnos evropsko-kršćanskog društva prema Bošnjacima muslimanima i izvršeni genocid nad njima. „Evropa nas nije u stanju razlučiti. Mi smo njoj još onaj konglomerat koji se historijski zove evropska Turska, na ovaj ili onaj način. U političkom smislu, Evropa nas doživljava kao zagađen prostor i najradije bi nas opasala nekim kineskim zidom, da nas ne čuje i ne gleda“⁵. Na ovim osnovama, mišljenja je Zygmunt Bauman, „moderno evropsko društvo sa svojim krstaškim mentalitetom kao humanizmom nastoji moralizirati nad ostalim dijelom svijeta. To znači da jedan dio ljudi vlada onim drugim. Nemoral se objašnjava kao rezultat nedozvoljenih moralnih normi ili kao upotreba pogrešnih moralnih normi koje imaju ograničenu snagu. Nedostatak morala razumijeva se kao odsustvo normi koje je uslijedilo zbog nedostatka socijalne prisile ili kao neka greška u socijalnom mehanizmu“⁶.

Po Baumanu, normalna sociološka praksa ne poznaje „suživot sa drugima“. Oni drugi su „aktera situacije“ ili još malo generalnije „milje“; „zajednica“; „vjerska skupina“. Oni drugi nisu subjekt. Njihov status jest status osobe, ali se oni kao takvi ne doživljavaju. U svim praktičnim relacijama njihov status se nastoji srozati. Tako razumljen „suživot sa drugima“ ne sadrži moralne mogućnosti. U takvoj situaciji pitanje morala dolazi kao vanjsko uznemiravanje. U ovakvim situacijama onaj drugi je kuga, morá ili u najboljem slučaju izazov. Ovdje nema moralnih niti bilo kakvih drugih normi. ONI drugi su jedno neprijateljstvo i ograničenje za vlastitu slobodu.

Teza o navodnom etničkom ratu koji ima uzroke u staroj mržnji je neosnovana. Rat kao produženje politike drugim sredstvima, kao agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima imali su konkretne teritorijalne, ekonomske i političke ciljeve. To je bio rezultat velikosrpske i velikohrvatske genocidne ideologije, politike i prakse koja je karakterisala XX stoljeće, a ne stare mržnje. Dvadeseto stoljeće neki zovu stoljeće prosperiteta, a neki stoljeće genocida.

S obzirom na činjenicu da ova konferencija nosi naslov: „Novo lice genocida u XXI stoljeću“, ja ću u tom kontekstu iznijeti predviđanja nekolicine autora čija su predviđanja krajnje nepodudarna. Evo šta kaže inspirator velikosrpske ideologije, autor Memoranduma i „otac srpske nacije“, Dobrica Ćosić: „Balkan ponovo kao u srednjem veku sa turskim prodorom u Evropu, sada s Amerikancima, modernim Osmanlijama, postaje Balkan „odskočna daska“ za osvajanje Evrope, odnosno dovođenje

5 Alija Isaković, *Antologija zla*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 277.

6 Zygmunt Bauman, *Modernitet og Holocaust*, Vidarforlagets Kulturbiotek, 1997, str. 220.

Evrope u totalnu zavisnost od Amerike – novog gospodara sveta. Američka i moderna evropska politička filozofija o multietničkim državama i društvima na Balkanu, na prostorima Bosne i Kosova predstavlja nasilje i novi vid kolonizacije. Nema multietničke i multireligijske kulture. Multietnička kultura je samo skulptura – rock en rol muzika i industrijsko-tehnološka kultura.

Dvadeset prvi vek će biti apokaliptičan vek; vek užasa nepoznatih dosadašnjoj istoriji. I pobjeda Ihtionove monoteističke religije. A to će biti islamska⁷.

Da je Samuel Huntington živ sigurno bi poslao Ćosiću telegram podrške. Ali Huntington je mrtav, a s njim i njegovo poznato djelo o sukobu civilizacija.

U ovom kontekstu oprečnih anticipacija zanimljivo je razmišljanje akademika Rešida Hafizovića. On je na Okruglom stolu, koji je povodom presude Međunarodnog suda pravde u Hagu organizirao Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, kazao upozoravajuće četiri stavke zbog kojih, kako kaže, „ne vidi više nikoga u Evropi ko ga može učiti dijalogu i toleranciji, ko ga može učiti o jednakosti ljudi pred zakonom, jer muslimanske žrtve nisu jednako vrijedne kao žrtve drugih građana“. Te stavke su: da je Međunarodni sud pravde u Hagu stavio do znanja da neće muslimanske živote i imetak braniti na isti način kao živote i imetak drugih građana Evrope, da muslimani u Bosni i Hercegovini mogu očekivati novi genocid vrlo uskoro, da Evropa ne može tolerisati muslimane kao politički narod, već samo kao vjersku skupinu, te da će ovaj genocid poslužiti kao obrazac za razračunavanje sa muslimanskom dijasporom u samoj Evropi (broji oko 20 miliona ljudi). Ali, mi već dugo živimo u globalizovanom svijetu. „Svijetu bez granica i u fizičkom i ideološkom smislu,“⁸ kako to kaže Norvežanin Thomas Hylland Eriksen. On iznosi dosta optimističku tezu po kojoj bi XXI stoljeće trebalo biti stoljeće kosmopolitizma i senzitivnosti i međusobnog uvažavanja onako kako to tumači muslimanski mislilac Tarik Ramadan, na koga se Eriksen poziva.

Ja nisam ekspert za islam, ali ovom prilikom mogu reći sljedeće, kao zaključak ovom mom radu na naslovljenu temu. Osim što se slažem sa stavovima Thomasa Hyllanda Eriksena iznesenih u njegovoj knjizi *Kosmopolitika politika za XXI stoljeće*, i koju sam sa norveškog preveo na bosanski jezik, islam je na određen način nešto novo što se pojavljuje unutar donedavno kompaktnih, prije svega kršćanskih sredina, kao što su zemlje Evrope i SAD-a. To nastaje iz činjenice da sada u tim zemljama žive brojni ljudi islamske vjere. Oni žele zadržati svoju vjeru i karakteristike svog civilizacijskog, kulturnog i duhovnog identiteta ili razvijati jedan novi oblik tog identiteta koji bi podrazumijevao i islam kao svoj supstancijalni dio, u novim uvjetima. Ranije su se muslimani morali povinovati pravilama povijesti carstva koje je bilo izraženo pravilom „čija vladavina toga i vjera“.

„Sve filozofije i nauke koje budu težile istini i ljepoti i imale u vidu život individue i kolektiva ne samo što neće biti u opreci sa religijom nego će biti njeni najveći saveznici. I religija i filozofija i nauka tada će biti tri osnovne sile socijalne evolucije koje će zajednički nastojati da izgrade potpunog čovjeka, pribave sreću pojedincu i čovječanstvu i unesu radost i zadovoljstvo u ovu „dolinu suza“. Ako se to desi možda će svijet nastaviti da živi. Da živi sretno, bez straha u konačan kraj.“⁹

Što se tiče genocida, danas, više nego ikad, genocid nije nikakav i ničiji privatni problem. Pogrešno je tumačenje da genocid pripada samo žrtvama koje su frustrirane zbog „onoga“ što im se desilo u prošlosti. Genocid ne pripada ni dželatima koji će možda jednog dana biti kažnjeni zbog toga. Genocid ne pripada ni svjedocima koji se nepotrebno pravdaju onim „Mi nismo znali“.

U pravnom smislu, genocid je zločin najvećeg ranga. U sociološkom smislu, genocid je najalarmantnija društvena pojava, društvena pojava sklona ponavljanju i

7 Dobrica Ćosić, "Vreme zmijsa", Službeni Glasnik, str. 213. Beograd, 2008.

8 Eriksen, Thomas Hylland, *Kosmopolitikk, politikk for 21 århundre*, Cappelen Forlag AS, Oslo, 2007.

9 Busuladžić Mustafa, *Muslimani u Evropi*, Sejtarija, Sarajevo, 1997, str. 30

društvena pojava koja se mora interdisciplinarno izučavati sa naučnog aspekta. To što se može naučiti iz genocida je s kojom lahkoćom većina ljudi, kada se nađu u situaciji gdje je dobar izbor isključen ili košta mnogo, zaboravljaju na moralne obaveze.

Ovo moje izlaganje suviše je kratko u odnosu na mnoga značajna pitanja koja su dotaknuta ovdje. Međutim, prvenstveni cilj izlaganja je bio da vas namami na razmišljanje i svakako na raspravu koju možemo otvoriti o ovoj veoma značajnoj temi.

Summary الموجز

DESTRUCTION OF HISTORICAL, CULTURAL AND SACRAL EDIFICES OF ISLAMIC ARCHITECTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING 1992 – 1995 AGRESSION

Rasim Muratović, PhD

In the criminal crusade on the independent state of Republic of Bosnia and Herzegovina from 1992 – 1995, not even the most valuable zero-category monuments of the Islamic architecture were spared. 1437 edifices of Islamic architecture were destroyed, out of which 1114 were mosques. 614 mosques were completely destroyed and 307 mosques were damaged. 218 masjids, 69 kuttabs and 39 funerary monuments were demolished. The destruction of the Islamic architecture edifices was systematic, planned and organized. Moreover, the ultimate goal was to destroy the Bosnian multiethnic and multicultural society by actually destroying its landmarks.

تدمير مباني العمارة الإسلامية الدينية والثقافية والتاريخية في البوسنة والهرسك أثناء الحرب العدوانية ١٩٩٥-١٩٩٢

د. راسم موراتوفيتش

إن الحملة المجرمة على الدولة الحديثة. جمهورية البوسنة والهرسك. في الفترة من ١٩٩٢ إلى ١٩٩٥. استهدفت من بين ما استهدفته. مباني العمارة الإسلامية الأكثر قيمة من الدرجة صفر. فقد تم هدم ١٤٣٧ مبنى من المباني ذات الطراز المعماري الإسلامي. منها ١١١٤ جامعاً. وقد تم تدمير ٦١٤ جامعاً تدميراً كاملاً حتى الأساسات. وأصيب ٣٠٧ جوامع بأضرار بالغة. كما تم تدمير ٢١٨ مسجداً صغيراً و ٦٩ كتاباً و ٣٧ مقبرة وضريحاً. وكان تدمير المباني ذات الطراز المعماري الإسلامي يتم بأسلوب منهجي ومخطط ومنظم. وكان أحد أهداف هذا التدمير القضاء على المجتمع البوسني المعقد الثقافات والأعراق. وذلك بإزالة معالمه الأثرية.

LITERATURA

1. Busuladžić, Mustafa, *Muslimani u Evropi*, Sejtarija, Sarajevo, 1997.
2. Bauman, Zygmunt, *Moderniten og Holocaust*, Vidarforlaget Kulturbibliotek, Oslo, 1997.
3. Bauman, Zygmunt, *Globalisering og menneskelige konsekvenser*, Vidarforlaget Kulturbibliotek, Oslo, 1997
4. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – Planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
5. Čosić, Dobrica, *Vreme zmija – Piščevi zapisi 1999.-2000.*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
6. Doubt, Keith, *Sociologija nakon Bosne*, Baybook, Sarajevo, 2003.
7. Eriksen, Hylland Thomas, *Bak fiendebildet – Islam og verden etter 11. september 2001*, J. W. Cappelens Forlag AS, Oslo, 2001.
8. Eriksen, Hylland Thomas, *Kosmopolitikk, Politikk for 21 århundre*, Cappelens Forlag AS, Oslo, 2007.
9. Isaković, Alija, *Antologija zla*, NIPP LJILJAN, Sarajevo, 1994
10. Omerdić, Muharem, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima 1992.-1995*, El Kalem, Sarajevo, 1995.
11. Muratović, Rasim, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
12. Nilsen, Kjell Arild, *Europas svik*, Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996.
13. *Sosiolog Nytt*, nr. 4. Oslo, 1997
14. Vetlesen, Arne Johan, "On-dskap i Bosnia", *Norsk Filosofisk Tidsskrift* nr. 1-2/1997. Universitets Forlaget, Oslo, 1997.
15. Zukić, Kemal, *Slike zločina – rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini*, Lično izdanje, Sarajevo, 1998.